

RECENSIES

Leo Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2004) 228 p. ISBN 9056292854

Met het boek *Amsterdammer worden* brengt Leo Lucassen – die eerder al zijn sporen heeft verdiend met belangrijk onderzoek naar migratie – een zeer actueel thema aan de orde. Het boek handelt over migrantenorganisaties en de vraag op welke manier ze al dan niet ‘inburgering’ bevorderd hebben. Lucassen en de auteurs in de bundel knopen daarmee expliciet aan bij de manier waarop Rinus Penninx en Marlou Schrover enkele jaren geleden het probleem stelden. In het boek *Bastion of bindmiddel?* onderzochten zij de relatie tussen het oprichten van eigen organisaties enerzijds en het reeds aanwezige maatschappelijke weefsel anderzijds. Een belangrijke conclusie was dat eigen organisaties immigranten er doorgaans niet van weerhielden in te burgeren, eerder integendeel. Binnen die organisaties worden de bestaande democratische spelregels in zekere zin juist ‘geoefend’, zoals Robert Putnam dat in zijn klassiekers *Making democracy work* en *Bowling alone* heeft beschreven. Ook de meeste auteurs in de voorliggende bundel zien eigen organisaties niet als een probleem maar eerder als teken van een goed werkende ‘civil society’. Het gaat dan om bijvoorbeeld een zeventiende-eeuwse lutherse kerk (Erika Kuijpers), Zuid-Nederlandse rederijderskamers (Johan Koppenol), Surinamers in evangelische broedergemeenten (Annemarie Cottaar), of Duitse katholieke organisaties (Jan Bank, Marlou Schrover).

Globaal genomen biedt dit boek een mooie staalkaart van de zeer diverse waaier aan manieren waarop immigranten zich ter plaatse organiseerden, evenals van de manier waarop ze de banden met het land van herkomst onderhielden en de eigen cultuur, religie en taal cultiveerden. Een belangrijke conclusie is dat het onderscheid tussen autochtone en allochtone organisaties in de regel vervaagde bij de tweede en derde generatie. Een uitzondering vormt de hedendaagse Ghanese gemeenschap, die de lokale en nationale gemeenschap overstijgt in een transnationaal netwerk, gebaseerd op een post-nationale ‘ideologie’, het zogenaamde ‘pentecostalisme’ (vergelijkbaar met wat in het Nederlands Pinksterbeweging heet). Rijk van Dijk gebruikt deze vaststelling voor een interessante kritiek op de insteek van het boek zelf: ‘Vanuit een perspectief van transnationale ontwikkelingen verschijnt de vraag naar de mate van integratie in een land als Nederland als een bijzonder provincialistische probleemstelling, die mogelijk tekort doet of voorbij gaat aan de zaken die migranten zelf belangrijk achten in hun lidmaatschap van religieuze organisaties’ (p. 78). Dit laatste kan uiteraard kloppen, maar de vraag naar de integratie of inburgering van permanente inwijkelingen in een lokale gemeenschap op een concreet ‘territorium’ daarmee als achterhaald van de hand doen, lijkt mij een brug te ver. Zo maak je immers een abstractie van zeer belangrijke componenten van het sociale weefsel, net die componenten die het

meest tastbaar zijn: de concrete leef- of woongemeenschap en de daarbij horende *face-to-face*-relaties in een publieke ruimte.

Naast de aard en ontwikkeling van de organisaties leert het boek ook iets over de omstandigheden waarin ze werden opgericht en hun precieze functies. Verschillende auteurs wijzen er bijvoorbeeld op dat openheid van bestaande organisaties een belangrijke rol speelde, dat veel organisaties religieus van aard waren en dat ook de taal een bijdrage leverde. Dat wil echter niet zeggen dat ze geen andere functies hadden, integendeel. Sociale noden en kenmerken van de immigrantengroepen lijken minstens even belangrijk geweest te zijn. Het is daarom des te merkwaardiger dat organisaties die de belangen van inwijkelingen in de sociaal-economische sfeer behartigen niet of nauwelijks van de grond kwamen. Uit de bijdragen rond het Amsterdamse kleermakersgilde voor 1800 (Bibi Panhuysen) en de beroepsgebonden belangenbehartiging van immigranten in de twintigste eeuw (Jan Rath en Judith Roosblad) komt bovendien de paradox naar voren dat de integratie van immigranten in de bestaande organisaties schijnbaar moeizamer verliep in de twintigste eeuw dan in de achttiende. Jammer genoeg is het moeilijk uit deze zeer uiteenlopende bijdragen antwoorden te distilleren op de vraag naar determinerende factoren die in het inleidende stuk van Leo Lucassen terecht wordt gesteld.

Oscar Gelderblom reikt enkele institutioneel-economische factoren aan als antwoord op de vraag waarom met name voor kooplieden de noodzaak om zich in corporaties te verenigen in de Nieuwe Tijd afnam. Marlou Schrover biedt in haar grondige bijdrage rond Duitse immigranten een beter zicht op de invloed van politieke en ideologische transformaties, en reikt ook enkele interessante theoretische perspectieven aan. Meestal ontbreekt echter het lange termijnperspectief, wat uiteraard te maken heeft met de keuze voor een brede waaier aan *case studies*. Naast deze diversiteit zit de meerwaarde van het boek eerder in de keuze om historici met andere sociale wetenschappers te confronteren. Migratie en integratie zijn bij uitstek immers terreinen waarop de kruisbestuiving tussen verschillende disciplines vruchten kan afwerpen, zoals onder meer de bijdragen van de antropologen Nancy Foner en Richard Staring aantonen. Foner wijst er in een bijdrage over New York op dat de geschiedenis van de migratie (en de bijbehorende mythevorming) in het ontvangende land een belangrijke factor is in de perceptie van nieuwe inwijkelingen. En Staring maakt in een beknopte maar rake vergelijking tussen Turken en Somaliërs duidelijk dat de werking van netwerken afhangt van de sociaal-culturele, economische en politieke context van het ontvangende land én van het sociaal kapitaal van de migranten in kwestie.

Bert De Munck

Centrum voor Stadsgechiedenis, Universiteit Antwerpen

Ernst Homburg, *Groeien door kunstmest. DSM Agro, 1929-2004* (Hilversum: Verloren, 2004) 383 p. ISBN 9065508198

Het huidige chemieconcern DSM heeft zijn wortels in de winning van steenkolen in de Limburgse heuvels. De productie van kunstmest was de eerste chemische activiteit van dit uit Staatsmijnen voortgekomen bedrijf. Om tot een meer rendabele verwerking van de kolen te komen verwerkte Staatsmijnen deze vanaf 1918 tot cokes. Het bij de cokesproductie vrijkomende ammoniak en cokesovengas werd omgezet in zwavelzure

ammoniak en stikstof. Deze vormden de basis voor de fabricage van stikstofkunstmest door het in 1927 opgerichte Stikstofbindingsbedrijf. In dezelfde periode ontstonden ook de kunstmestproducenten Albatros en het aan de Hoogovens verbonden Mekog. Aangezien deze na een fusie tot Unie van Kunstmestfabrieken in 1971 uiteindelijk geheel in handen kwamen van DSM Agro, beschrijft dit boek feitelijk de geschiedenis van de gehele Nederlandse kunstmestindustrie.

De studie van Homburg vormt een *spin off* van het onderzoeksproject *Techniek in Nederland in de Twintigste eeuw*. Daarnaast leunt het voor wat betreft de kennis over techniek en research sterk op het in dissertatievorm verschenen onderzoek van Arjen van Rooij (*Building plants. Markets for technology and internal capabilities in DSM's fertilizer business, 1925-1970* (Amsterdam: Aksant, 2004) en gerecenseerd in TSEG 2.4 (2005) 160-162). Dat biedt het voordeel dat de achtergrondkennis over technologische ontwikkelingen en innovaties bij de auteur ruimschoots voorhanden is. In deze studie, die is opgebouwd uit een aantal chronologische hoofdstukken, wordt dan ook relatief veel aandacht besteed aan de ontwikkeling en toepassing van nieuwe technieken in de kunstmestproductie. Nederland speelde hier bepaald geen voortrekkersrol, maar trad in het voetspoor van de grote Duitse chemieconcerns. Door toepassing van in het ene bedrijfsonderdeel of productieproces verworven kennis en ervaring in andere processen of onderdelen van de productie, kon de Nederlandse kunstmestindustrie zich niettemin technologisch lange tijd handhaven. Deze zogenaamde cumulatieve kennisopbouw resulteerde echter ook in een zekere padafhankelijkheid, een voortgaan op eenmaal ingeslagen wegen.

Desondanks wist de Nederlandse kunstmestsector een sterke concurrentiepositie te ontwikkelen. Hoewel met name Duitse en Belgische bedrijven hun overtollige productie op de open Nederlandse markt dumpten, wisten de Nederlandse bedrijven toch een groot aandeel op de thuismarkt te veroveren. Dat lukte door een scherpe prijsstelling en een uitgekiende marketingstrategie, maar vooral door een nauwe samenwerking in de verkoop. Door de oprichting in 1935 van het Centraal Stikstof Verkoopkantoor, waarin alle stikstofproducenten onder leiding van het Handelsbureau van Staatsmijnen samenwerkten, wisten de Nederlandse stikstoffabrieken de prijzen te handhaven en de markt op een effectieve manier te verdelen. Ten slotte steeg door intensieve voorlichtingscampagnes waarin de verschillende kunstmestbedrijven onder regie van Staatsmijnen samenwerkten met overheidsinstellingen als het Ministerie van Landbouw en de Wageningse Landbouwhogeschool, het gebruik van kunstmest per hectare in de Nederlandse landbouw tot het hoogste ter wereld. Na de oorlog luwde de felle concurrentiestrijd en respecteerden de fabrikanten elkaars thuismarkten. Dat was mede mogelijk doordat de sterk stijgende vraag tot begin jaren zestig de productie overtrof. In deze gunstige marktconstellatie wist Nederland zich op de golven van de succesvolle binnenlandse landbouw zelfs te ontwikkelen tot de grootste producent van stikstofkunstmest in Europa.

De jaren zestig markeerden in de kunstmestsector, evenals in veel andere basisindustrieën, een keerpunt. De vorming van de EEG legde de Europese markten open met als gevolg een verhevigde concurrentie. Veel bedreigender was de toenemende concurrentie van Amerikaanse en Japanse kunstmestproducenten die resulteerde in een voortdurende daling van de prijs, waardoor de marges steeds verder onder druk kwamen te staan. Tegelijkertijd voltrokken zich ingrijpende technologische veranderingen waardoor de productie van kunstmest op basis van olie en aardgas mogelijk werd en een proces van ongekende schaalvergroting plaatsvond. Voor het Stikstofbin-

dingsbedrijf werden de gevolgen hiervan versterkt door de sluiting van de Limburgse kolonmijnen en het daarmee wegvallen van de eigen grondstoffenbasis. Door capaciteitsvergroting, kostenverlaging en fusie wisten de Nederlandse kunstmestproducenten zich vooralsnog staande te houden. Ze bouwden enorme installaties in Geleen, IJmuiden en bij Pernis waardoor de arbeidsproductiviteit tussen 1960 en 1980 verdrievoudigde. De export werd verlegd van verre markten naar Europa, waar de concurrentie minder heftig was. Het onheil was echter niet te keren. Vanaf 1980 moest DSM Agro steeds dieper snijden in de productiecapaciteit door het sluiten of afstoten van fabrieken. Van de bijna zeventuizend werknemers die DSM Agro en zijn voorgangers in 1960 hadden, waren er in 2000 nog slechts 610 over. Opmerkelijk genoeg steeg de omvang van de productie nog wel enigszins. Maar het proces van 'voortgaande frontversmalling' leidde ertoe dat voor DSM Agro uiteindelijk slechts een bijrol op de Europese kunstmestmarkt overbleef.

In zijn studie besteedt Homburg ruim aandacht aan de technologische aspecten van deze geschiedenis en ook de door de kunstmestsector sterk gestimuleerde ontwikkeling van het gebruik van kunstmest in de Nederlandse landbouw komt uitgebreid aan de orde. Het is een gedegen en breed opgezette studie van een industriector die in het verleden een duidelijk groter belang heeft gehad. Helaas ontbreken in deze studie wel de cijfers die het mogelijk zouden maken het daadwerkelijke belang van deze sector te wegen. Er zijn geen doorlopende reeksen van omzet, winst en rendement van het Limburgse bedrijf of de sector als geheel in het boek opgenomen. Ook heeft de auteur weinig aandacht voor de positie van het kunstmestbedrijf binnen Staatsmijnen en de invloed die dit had op de relatie met de overheid en de verhouding tot andere Nederlandse bedrijven. Evenmin wordt duidelijk wat het relatieve belang van de kunstmest was voor Staatsmijnen en hoe de gezagsverhoudingen lagen. Het is evident dat de feitelijke beslissingen elders werden genomen en juist in een periode dat de kunstmestsector onder druk kwam te staan werd dit het bedrijf fataal. Het is dan ook veelzeggend dat DSM zich als chemisch concern in een geheel andere richting ontwikkelde en de kunstmest die aan de wieg stond van de Limburgse chemie, tot een bijrol werd gereduceerd. Jammer genoeg blijven de verwickelingen en strategische overwegingen die hieraan ten grondslag lagen onderbelicht, ook omdat de periode vanaf 1990 in het boek nauwelijks aan bod komt.

Joost Dankers
Universiteit Utrecht

Stefan Gropp, *De stedelijke muntslag te Deventer en Nijmegen 1528/43-1591. Stedelijk particularisme tegen Habsburgs centralisme in de Oostelijke Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 2004) 318 p. ISBN 9065508082

Stefan Gropp promoveerde in 2001 op de stedelijke muntslag van Deventer en Nijmegen met een oorspronkelijk in het Duits verschenen proefschrift aan de Radboud Universiteit van Nijmegen. De belangstelling voor het boek bleek zo groot, dat besloten werd om een Nederlandstalige uitgave te publiceren. De auteur heeft grondig bronnenonderzoek gedaan in zowel stedelijke als andere overheidsarchieven (Arnhem, Zwolle, Brussel en Düsseldorf) en heeft daarmee waardevol pionierswerk verricht.

Het boek valt uiteen in drie delen. Het eerste deel handelt over de muntslag te Deventer, het tweede over die van Nijmegen en in het derde deel worden de overeenkomsten en verschillen tussen de twee muntplaatsen bekeken. In zijn inleiding betoogt de auteur dat in de Nederlandse muntgeschiedenis van de vijftiende en zestiende eeuw nauwelijks onderzoek is verricht naar de stedelijke muntslag. Dat is juist, zeker wat bronnenonderzoek betreft en de kritische neerslag daarvan. Aanvankelijk had Gropp het plan opgevat om twee aangrenzende Duitse steden in het onderzoek te betrekken. De nauwe handelsbetrekkingen van de twee Oost-Nederlandse steden met het *Heilige Roomse Rijk* noodden daartoe. Na onderzoek bleek het archiefmateriaal van de steden Neuss en Dortmund ontoereikend en heeft hij daarvan afgezien. Dat is spijtig, want zijn betoog steunt onder andere op de zogeheten *Reichsmünzordnungen* (1551 en 1559) waaraan de twee Nederlandse steden zich hielden sinds zij zich bij de Nederrijns-Westfaalse Kreits hadden aangesloten. Het zou een goede zaak zijn om de uitwerking van deze en latere muntverordeningen, de muntcirculatie en de weerslag daarvan op de stedelijke economie in vergelijkbare grote steden in Duitsland te onderzoeken.

Gedurende de gehele periode onder studie waren Deventer en Nijmegen bezig om hun recht van muntslag veilig te stellen. Geen van beide steden kon met een authentiek stuk aantonen van oudsher het recht van muntslag te hebben bezeten. Deventer sloeg bovendien munt mede namens Kampen en Zwolle. In 1534 stelden deze steden daartoe één muntmeester aan. In datzelfde jaar schreef de landvoogdes aan Deventer dat zij niet begreep waar zij het muntrecht vandaan haalden en wenste onmiddellijke stopzetting. Constant verweerden de steden zich tegen aantijgingen door de Bourgondisch-Habsburgse vorsten dan wel de Duitse keizers. Zij getroostten zich veel moeite om het recht te behouden.

Vormde de opbrengst van de muntslag voor de steden, de zogeheten *sleischat* dan een structurele aanvulling op hun inkomsten? Geenszins. Het belangrijkste argument was, dat muntslag een toestroom van kooplieden opleverde. Kooplieden waren verplicht om de munten van de stad te gebruiken bij hun handelstransacties. In de praktijk kwam dat neer op geld wisselen bij de stadswisselaar of geld laten smelten bij de lokale muntmeester in aldaar gangbare munt. Zo kwam een muntmeester onder andere aan zijn grondstoffen.

We worden door Gropp uitvoerig geïnformeerd over het functioneren van de twee munthuizen, hun muntmeesters, de samenwerking en de conflicten met de stadsbesturen en welke typen munten zij mochten slaan. In de periode die Gropp onderzocht, probeerden de centraliserende overheden onder Karel v en Filips 11 steeds meer greep op de muntslag te krijgen door nadrukkelijk vast te leggen welke munten tegen een vastgestelde koers in hun landen mochten circuleren. In 1548 ondernam Karel v, toen alle Bourgondisch-Habsburgse landen nog onder zijn bewind vielen, pogingen om een muntunie tot stand te brengen die onder de zogeheten Bourgondische Kreits viel. Die muntunie hield het slechts enkele maanden uit. Het lukte Karel v niet om tijdens zijn regeringsperiode de centrale bestuursorganen in Brussel en Wenen dezelfde koers te laten varen ten aanzien van de muntslag. Daar hebben muntsteden als Deventer en Nijmegen de nodige nadelen van ondervonden. Deventer en Nijmegen onttrokken zich aan de greep van de overheden door een eigen interpretatie aan de muntverordeningen te geven of ze niet te laten circuleren (het stedelijk particularisme). De auteur citeert nauwgezet de bronnen om de botsingen te illustreren met de landvoogdes Maria van Hongarije en met de Duitse keizer Ferdinand.

Wat ik in het boek miste, was het optreden van de landsheerlijke muntmeesters. Waren dat concurrenten voor hun stedelijke vakgenoten? In het boek worden een tweetal families genoemd: de Wyntgens en de Vlemincks, die het muntmeestersberoep decennia in Deventer en Nijmegen, hebben uitgeoefend, maar soms ook als landsheerlijke muntmeesters optraden. Leverde dit tegenstrijdige belangen op? In 1555 werd Balthasar Wyntgens, door de drie Overijsselse steden tot hun nieuwe muntmeester benoemd. Zijn aanstellingsbrief bevat echter een 'ongebruikelijke component' zoals Gropp het noemt. De muntmeester moest namelijk zweren, dat hij noch zijn echtgenote contacten met Jasper Vleminck, de muntmeester van Nijmegen en diens familieleden zouden onderhouden. Balthasar Wyntgens was echter getrouwd met de dochter van Jasper Vleminck.

Achterin het boek is een reeks tabellen opgenomen. In de eerste tabel een opsomming van het muntpersoneel van beide munthuizen tussen 1499-1576. Dan volgen tabellen met koerswaarden van de geslagen munten tussen 1538-1583. Vervolgens zijn er de omvang van de in trooise mark uitgedrukte muntproductie, de oplagecijfers van de diverse munten per jaar en de sleischat voor Deventer tussen 1538-1583. Voor Nijmegen heeft Gropp alleen de sleischat. Deze gegevens komen uit de stadsrentmeestersrekeningen. Graag had ik de sleischat van de beide steden afgezet gezien tegen de totale stedelijke inkomsten. Dat zou in een vervolgstudie moeten worden meegenomen, evenals een vergelijking met de muntslag van twee Duitse steden.

Aaffe H. Groustra-Werdekker
Nijmegen

Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite 1770-1850* (Nijmegen: Vantilt, 2005) 297 p. ISBN 9077503420. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden 2005.

Willemijn Ruberg heeft met *Conventionele correspondentie* een dissertatie geschreven die naadloos aansluit bij de nieuwe richting die het egodocumentenonderzoek momenteel inslaat. In haar boek over de correspondentiepraktijk van een vijftal gegoede (burgerlijke) families uit de late achttiende en vroege negentiende eeuw, concentreert zij zich op één type egodocument: de brief. Haar doel is om dit type egodocument te historiseren en te contextualiseren. Het egodocument als *object* staat centraal, 'het schrijfproces waardoor deze teksten ontstaan en de functie van het schrijven' (p. 7). Taal, meent zij met cultuurhistoricus Peter Burke, is niet vanzelfsprekend. Taalgebruik is niet alleen een weergave van de maatschappij of cultuur waarin zij totstandkomt, maar geeft deze cultuur mede vorm (p. 8).

Aan de hand van deze eerste premisse zoekt Ruberg in haar inleiding naar instrumenten waarmee zij de correspondentiepraktijk kan duiden. Zij komt uit op drie begrippen: socialisatie, performativiteit en de toe-eigening van handelende personen. Haar belangrijkste vondst is de functie van het briefschrijven bij de socialisatie van zowel kinderen als volwassenen. Vooral de familie bleek een belangrijke socialisatieinstantie (p. 9). Het begrip performativiteit staat in directe samenhang met de socialiserende functie van het briefschrijven. Een performatieve uiting is een vorm van taalgebruik die tegelijkertijd een handeling vormt. In brieven komt dit naar voren doordat 'sociale relaties, zoals tussen verloofden, die buiten de correspondentie nog niet, of

nog niet volledig tot stand zijn gekomen, in brieven worden gevormd, herkend of bevestigd' (p. 9). Het handelingsvermogen van het individu plaatst Ruberg dan in het begrip toe-eigening, waarmee ze bedoelt dat de briefschrijvers de opgelegde waarden en normen in de correspondentiepraktijk zelf met een persoonlijke betekenis invullen. Bovenal bleek dat de briefstijl veranderde van een meer gekunstelde, stijve vorm naar een vorm die de natuurlijkheid en ongedwongenheid van de persoon weergaf. De opkomst van het individu blijft in de briefpraktijk op gespannen voet staan met (semi)-publieke idealen van fatsoen en etiquette (p. 238-9).

De dissertatie is in vijf hoofdstukken verdeeld. In het eerste bespreekt Ruberg (veranderingen in) het ideaal van een brief. De volgende hoofdstukken betreffen allereerst de dagelijkse correspondentie en bespreken dan enkele specifieke leeftijds categorieën; kinderbrieven, brieven tussen adolescenten en tussen verloofden. Het laatste hoofdstuk wijdt ze aan de formele gelegenheidsbrieven.

Rubergs dissertatie is het resultaat van zeer grondig onderzoek naar de correspondentiepraktijk in een historische periode waarin veel verandert. Ze heeft bij elkaar maar liefst 2.300 brieven bestudeerd, waarvan een groot gedeelte in het Frans en zelfs een klein gedeelte in het Latijn. Interessant is ook hoe zij niet alleen de intellectuele geschiedenis van de brief onder handen heeft genomen, maar ook de materiële. Veranderingen in beschikbare schrijfmateriaal, het postwezen, et cetera hadden eveneens invloed op de correspondentiepraktijk. Men denke aan de overgang op de kroontjespen, die veel gebruiksvriendelijker was dan haar voorloper, de ganzenveer (p. 55).

Toch laat zij hier en daar steekjes vallen. Zo schrijft zij zelf in haar conclusie dat 'egodocumenten moeten worden bestudeerd tegen de achtergrond van de specifieke kenmerken van de periode waarin ze werden geschreven' (p. 242). Mijns inziens schiet haar dissertatie in dit opzicht te kort. Het eerste hoofdstuk over de brieftheorie is uitgebreid en haar analyse van de term 'natuurlijkheid' is grondig, echter de grotere context is maar weinig zichtbaar. Wat betekende de Verlichting of de Romantiek voor de brieftheorie? Wat voor plaats nam bijvoorbeeld de schrijver Gellert (advocaat van de natuurlijke stijl) in de sociaal-culturele elite in? Nu blijft Rubergs analyse van de term 'natuurlijkheid' puur literair-historisch. Ook viel het mij op dat Ruberg haar periodisering niet erg nauw neemt wat betreft de overige primaire bronnen die zij gebruikt. Een aantal brievenboeken bijvoorbeeld die zij aanhaalt stammen van na 1850 (p. 282-284). Het is goed om niet rigoureuus een grens aan te leggen, maar een aantal van haar conclusies gaan niet meer over de periode waarin de onderzochte correspondentie plaatsvindt.

Ruberg schrijft terecht dat 'we vrijwel nooit kunnen nagaan of een bepaalde in een brief geuite emotie "echt" is of niet' (p. 94). Het verbaast mij dat er in haar analyse van kinderbrieven en adolescentiebrieven haast nooit wordt getwijfeld aan de bedoeling van de auteur. Zo interpreteert Ruberg een brief van een jongen aan zijn ouders vanaf een kostschool als oprecht berouwvol (p. 140). De brief kan echter ook gebruikt worden om een sociaal gewenst beeld van zichzelf te creëren (zie over dit probleem: Baggerman en Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, Wereldbibliotheek, 2004, 120-137).

Rubergs conclusie over het dubbele pedagogische ideaal dat volgens haar bij de kinderbrieven naar voren komt, is eveneens aanvechtbaar. Zij signaleert terecht dat nieuwe pedagogische en kindvriendelijke idealen ontstaan en dat die doordringen in de correspondentiepraktijk. Ook kinderen moesten aan de eis van natuurlijkheid voldoen. De nieuwe pedagogische inzichten stonden echter niet tegenover het ideaal van de standsbewuste en welopgevoede burgers die de kinderen moesten worden (p. 238).

Het waren *juist* die nieuwe pedagogische ideeën alsmede de eis van natuurlijkheid, die dit moesten bewerkstelligen.

Hoewel Ruberg helder schrijft en haar dissertatie goed heeft ingedeeld, kan de lezer zich soms storen aan de continue herhaling van voorgaande conclusies. De samenvatting aan het eind van ieder hoofdstuk wordt daarmee vrijwel overbodig. Ondanks deze kritiekpunten geeft Rubergs *Conventionele correspondentie* een interessante en gewenste inleiding in de praktijk van het briefschrijven.

Eva M. Moraal

Universiteit van Amsterdam

Arie Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005) 502 p. ISBN 9035128672

Van Deursen, emeritus hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, begint zijn overtuigend relaas over het bijzondere karakter van zijn eigen *alma mater* met de stelling: 'Universiteiten bedrijven wetenschap en leiden studenten op' (p. 11). De VU vormt geen uitzondering op die regel en de centrale vraag van het boek luidt dan ook waarin ze verschilde ten opzichte van de andere universitaire instellingen. Op welke manier trachtten hoogleraren, studenten en het gereformeerde publiek haar te vrijwaren als bijzondere instelling? Als lezer krijgt men de indruk dat de universiteit slechts gedeeltelijk in haar opzet is geslaagd. Ze vormde ongetwijfeld 'een hoeksteen in het verzuilde bestel' en was als zodanig cruciaal voor de opleiding van gereformeerde leraren, advocaten en artsen, maar langs de andere kant lijkt ze er in geen enkele fase van haar bestaan in geslaagd om de pretentie van de oprichters waar te maken, namelijk christelijke wetenschap op gereformeerde grondslag te bedrijven.

Dit komt het best tot uiting in de bespreking van de toepassing van de gereformeerde beginselen op de wetenschapsbeoefening. Met uitzondering van de filosofie, de theologie en in heikele kwesties als de evolutieleer of de ouderdom van de aarde, bleek de neocalvinistische wetenschap in de praktijk vaak weinig te verschillen van deze aan de 'goddeloze' rijksuniversiteiten. Helaas zijn deze paragrafen vaak niet veel meer dan een opsomming van de hoogleraren per faculteit, al maken de uitstekende deelconclusies veel goed. Wanneer vanaf 1945 het aantal hoogleraren zodanig toeneemt dat niet meer elke benoeming kan worden vermeld, lost dit probleem zich gelukkig vanzelf op. Weliswaar worden de hoogleraren die één voor één de revue passerend diepgaand en soms ook gedurfd gekarakteriseerd. Al relatief snel school het bijzondere karakter van de VU meer in kenmerken als een verplichte propedeuse in de filosofie, het bestaan van een studentenpastoraat of details zoals de beslissing van ingenieur Doets om de bouw van de schoorsteen van het energiecentrum op zondag stil te leggen. Dit laatste veroorzaakte een kleurverschil in het beton: de ringen van Doets (p. 232). Regelmatig haalt Van Deursen dergelijke kleurrijke, boeiende details aan, tekenend voor zijn uiterst vlotte schrijfstijl.

Vooraf in de discussies naar aanleiding van (nieuwe) benoemingen toonde de VU haar bijzondere karakter. Vanaf de oprichting bestond er onenigheid over wat de gereformeerde grondslag, die trouwens meermaals werd aangepast, precies inhield. Regelmatig kwam het tot een conflict tussen hoogleraren onderling over de interpretatie van de gereformeerde beginselen door collega's. Al na het emeritaat van de eveneens voor-

treffelijk geschetste stichter Abraham Kuiper ontstonden spanningen tussen hen die zich profileerden als behoeders van de traditie en hen die zich iets meer openstelden voor de veranderende omstandigheden. Het ging om 'erven of lenen', aldus de veelzeggende tussentitel. De zich versoepelende omgang met de eis van het afleggen van de geloofsbelijdenis door nieuwe hoogleraren typeerde de algemene evolutie. Dispensaties werden steeds vaker verleend, maar toch duurde het tot in 1992 voor er geen aanvraag hiervoor meer moest worden ingediend en hoogleraren met een andere religieuze gezindheid zonder meer konden worden aangesteld.

Het boek sluit aan bij een reeks andere publicaties ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de vU, al ontbreken verwijzingen daarnaar bijna volledig. Veel spijtiger is echter het gebrek aan verwijzingen naar en vergelijkingen met de ontwikkelingen aan andere 'vrije' universiteiten in Nederland of België. De vU, de Katholieke Universiteit Nijmegen, de Katholieke Universiteit Leuven en de Université Libre de Bruxelles werden allemaal geconfronteerd met gelijkaardige problemen, zoals de dikwijls langdurige zoektocht naar geschikte hoogleraren (vooral in de opstartfase), de strijd voor de maatschappelijke erkenning van de uitgereikte diploma's en de vraag op welke manier invulling kon worden gegeven aan een religieus ideaal in een tijd van verregaande secularisatie. De auteur, zelf geen universiteitshistoricus, sluit zich helaas niet aan bij de heersende trend om niet meer alleen de geschiedenis van de eigen universiteit centraal te stellen, hetgeen ook blijkt uit de relatief beperkte bibliografie.

Pas wanneer de overheid vanaf de jaren 1960 het beleid van de universiteiten steeds meer naar zich toetrekt en centraliseert, doorbreekt ook Van Deursen enigszins het isolement. Aan alle Nederlandse universiteiten ontstond een democratiseringsbeweging, die de auteur erg negatief beoordeelt, groeide de aandacht voor de ontwikkelingslanden, met op de voorgrond de Indonesische kwestie en nam de 'overheidsbemoeiing' toe (p. 296). Hoe links de vU in de jaren 1970 was in vergelijking met de andere universiteiten blijft echter onduidelijk. Over de sterkere overheidstussenkomst laat Van Deursen zich eveneens uiterst pessimistisch uit. Zeker de centralisatie van het onderzoek kan op geen genade rekenen. Hij beschuldigt de regering ervan de universiteiten teveel bij de hand te nemen.

Eenzelfde verwijt zou men ook aan Van Deursen zelf kunnen richten, maar dan ten opzichte van de lezer. Tussenzinnetjes als 'dat is genoeg om ons nu nieuwsgierig te maken naar de praktijk van de wetenschapsbeoefening' (p. 342) zijn soms erg storend. Hoe dan ook, de dreiging van minder overheidssubsidies bij een vermindering van de kwaliteit versnelde het afscheid van het ideaal van een christelijke wetenschap. Maar, aldus Van Deursen, hoe moeizaam de omgang met grondslag en doelstelling ook is, toch kan de vU het zich nooit veroorloven die twee prijs te geven (p. 410).

Pieter Dhondt
Universiteit van Helsinki

Jaap Woldendorp, *The Polder Model: from disease to miracle? Dutch neo-corporatism 1965-2000*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam (Alblasserdam, 2005) 399 p. ISBN 9077472053

Hoewel de hoogtijdagen van het poldermodel al weer enkele jaren achter ons liggen, trekken dit model en het Nederlandse neo-corporatisme in het algemeen, zowel bin-

nen als buiten Nederland onverminderd veel aandacht. In juni 2005 leverde de Amsterdamse politicoloog Jaap Woldendorp een nieuwe bijdrage aan de wetenschappelijke discussie over het onderwerp, met een dissertatie onder titel: *The Polder Model: from disease to miracle?* De vraagstelling van deze dissertatie is heel simpel. Woldendorp wil op de eerste plaats onderzoeken of het systeem van neo-corporatieve beleidsvorming ten onzent een plausibele verklaring kan geven voor de wijze waarop het loonbeleid in Nederland tussen 1965 en 2000 is totstandgekomen en uitgevoerd. Op de tweede plaats wil hij weten of het Nederlandse loonbeleid – als uitkomst van het loonoverleg – in de aangegeven periode effectief is geweest. Effectief dan in de zin, dat het beleid optimaal vervulde wat de betrokkenen bij het overleg – de overheid en de organisaties van werkgevers en werknemers – beoogden te bereiken. De auteur wil daarnaast echter klaarblijkelijk ook enkele knuppels in het wetenschappelijke hoenderhok werpen. Hij betoogt met name veelvuldig dat het Akkoord van Wassenaar, dat volgens de gangbare opvatting in november 1982 de basis legde voor een redelijk stabiel systeem van vrije loonvorming, geen ‘waterscheiding’ in de ontwikkeling van de Nederlandse loonpolitiek was. Ook heeft, volgens Woldendorp, in Nederland nooit zo iets als het poldermodel bestaan. In deze laatste opvatting staat hij weliswaar niet alleen, maar het omslag van de besproken dissertatie proclameert meermalen uitdrukkelijk: ‘There is no Polder Model’. Wij moeten dus aannemen dat de auteur op dit punt iets belangwekkends te melden heeft.

Woldendorp kiest voor zijn studie in hoofdzaak niet de vrij algemeen gebruikelijke institutionele benadering, maar een actor-gerichte. Dat wil zeggen: hij vat neo-corporatisme niet op als een systeem van formele en informele regels voor het loonoverleg tussen de overheid en de sociale partners, maar als een strategie van één van de actoren in het loonoverleg, namelijk: van de overheid. Neo-corporatisme is ‘a government strategy for conflict regulation’ (p. 252). Doel van deze overheidsstrategie is om de verschillende agenda’s waarmee de sociale partners en de overheid zelf het loonoverleg aangaan, zo veel mogelijk met elkaar in overeenstemming te brengen en bij voorkeur een Centraal Akkoord over de loonontwikkeling te sluiten dat de wensen van alle betrokkenen optimaal vervult. Woldendorp beklemtoont hierbij dat de overheid geen neo-corporatieve strategie *hoeft* te volgen: zij kan – bijvoorbeeld – ook de loonontwikkeling eenzijdig opleggen, of zich afzijdig houden van de loonvorming. De sociale partners hebben, van hun kant, in beginsel een vrije keuze om aan een neo-corporatieve strategie van de overheid mee te werken of niet. Zij kunnen in Woldendorps terminologie confronterend te werk gaan (niet gericht op een wederzijds voordelig compromis), onderhandelend (wel gericht op een compromis, maar alleen op eigen voorwaarden), of probleemoplossend (bereid om te zoeken naar alternatieven die een optimaal gemeenschappelijk resultaat bieden). Vanuit deze uitgangspunten analyseert de dissertatie vervolgens met ware monnikenarbeid de jaarlijkse overleg rondes in de loonvorming tussen 1965 en 2000. Het antwoord op het eerste deel van de vraagstelling luidt op grond van deze analyse, dat de Nederlandse regering in vrijwel alle jaren betrokken is geweest bij de opening en/of de afronding van het loonoverleg en meestal met een neo-corporatieve strategie. De sociale partners stelden zich bij de opening van het overleg meestal confronterend of onderhandelend op. Maar het confronterende gedrag werd met het vorderen van het overleg als regel minder. Zowel wat de overheidsstrategie als wat de medewerking van de sociale partners betreft, laten de jaren na 1982 vaker een neo-corporatieve benadering zien dan de jaren daarvoor. Het antwoord op het tweede deel van de vraagstelling luidt in grote lijnen, dat een neo-corporatieve over-

heidsstrategie vaker effectief is. Ook wat dit betreft steken de jaren na 1982, ten dele, gunstig af bij de jaren voordien.

Woldendorps studie bevat al met al een nauwgezette interpretatie van de ontwikkeling van het loonbeleid in Nederland tussen 1965 en 2000. Deze interpretatie is, voor wie niet opziet tegen veel theorie en een nogal hermetisch wetenschappelijk jargon, op veel punten verhelderend. Zij stimuleert zeker tot nadenken. Of zij volledig overtuigt, is vers twee. Het staat – om één van de grondslagen van deze studie te noemen – natuurlijk iedere onderzoeker vrij, om bij het onderzoek naar neo-corporatieve praktijken nu eens niet de gebaande institutionele paden te bewandelen en voor een andere, bijvoorbeeld actor-gerichte benadering te kiezen. Een vraag die echter direct opkomt is, waarom neo-corporatisme binnen deze benadering zo exclusief als een *overheidsstrategie* wordt gedefinieerd. Evident is immers dat er in het loonoverleg ook andere actoren zijn – met name werkgevers en werknemers. De overheid en de sociale partners zijn klaarblijkelijk tot elkaar veroordeeld en voor goed overleg op elkaar aangewezen. Of zoals Woldendorp zelf zegt: ‘*Essential to my conceptualisation of neo-corporatism is the relative autonomy and the mutual instrumentalisation of the actors involved*’ (p. 252, cursivering van recensent). Een definitie van neo-corporatisme waarin de sociale partners meespelen – bijvoorbeeld: ‘a three-party strategy of conflict regulation’ – had dus meer voor de hand gelegen. In dit verband kan bovendien worden opgemerkt dat een conclusie waar Woldendorp kennelijk zeer aan hecht – namelijk dat het Akkoord van Wassenaar geen waterscheiding was – volledig afhankelijk is van de wijze waarop hij haar definieert. Woldendorp baseert deze conclusie immers op zijn analyse dat de *overheidsstrategie* ten aanzien van de loonvorming tussen 1980 en 1986 aldoor een niet neo-corporatieve strategie van afzijdigheid was. Daarin veranderde ‘Wassenaar’ niets. Buiten beschouwing blijft dan echter dat het Akkoord een subtiel samenspel was tussen de overheid – als stilzwijgende partij – en de sociale partners. Zo ook dat de opstelling van de sociale partners in 1982 wel degelijk veranderde. Ook wordt weggedefinieerd dat de overheid zelf naar aanleiding van het Akkoord bereid was om, na jarenlang verzet, eindelijk een systeem van vrije loonvorming toe te staan – en dus van strategie te veranderen. Woldendorps conclusie over ‘Wassenaar’ is, kortom, uitsluitend juist binnen zijn eigen begripsmatige referentiekader. En bij dat referentiekader kan een vraagteken worden gezet.

Wat het poldermodel betreft, is eerder door anderen al op goede gronden betoogd dat het beleidsvormingsmodel dat zo genoemd wordt, in feite geen nieuw of specifiek model is, maar enkel een recente ontwikkelingsfase van het Nederlandse neo-corporatisme. Volgens Woldendorp staat in het concept ‘poldermodel’ een goede samenwerking tussen de sociale partners centraal. Dat vereist probleemoplossend gedrag, waarbij werkgevers en werknemers naar een voor hen beide optimaal gemeenschappelijk resultaat streven. Het ‘poldermodel’ definieert de auteur vervolgens als: een combinatie van neo-corporatieve overheidsstrategie met *probleemoplossend* gedrag van de sociale partners. Maar: ‘Dutch neo-corporatism with regard to incomes policy’ was tussen 1965 and 2000 vrijwel steeds een combinatie van neo-corporatieve overheidsstrategie met *onderhandelend* gedrag van de sociale partners – waarin deze niet naar een optimaal gemeenschappelijk resultaat streefden, maar alleen op eigen voorwaarden tot afspraken bereid waren (p. 73, 257-258). Voor wie – opnieuw – met dit begripsmatige referentiekader wil meedenken, is dan duidelijk dat er nooit een poldermodel is geweest. Tegelijkertijd valt op dat Woldendorp de opvattingen van eerdere poldermodel-ontkenners in hoofdzaak deelt (p. 9, 28). Wat de meerwaarde van zijn eigen analyse is, wordt nergens duidelijk.

The Polder Model: from disease to miracle? heeft – om kort te gaan – zeker verdiensten. Het boek lijdt echter onder een zekere overmaat aan polemieken, die bovendien niet altijd overtuigt.

Jan Peet

Universiteit Utrecht

Sjaak van der Velden, *Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakvereniging (FNV)* (Amsterdam: Aksant, 2005) 183 p. ISBN 9052601925

Op 1 januari 2006 was het honderd jaar geleden dat het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) werd opgericht, zoals bekend de oudste component van de huidige FNV. Voor een dergelijk eerbiedwaardige mijlpaal zou men een prestigieus gedenkboek hebben kunnen verwachten, maar wie het jubileumboek, geschreven door Sjaak van der Velden, ter hand neemt, zal tot zijn verrassing merken dat het om een nogal bescheiden uitgave gaat, zeker als men die van eerdere jubilea kent. Hoe valt dat te verklaren en wat zegt dat over dit boek?

In de inleiding voert de auteur ons mee langs deze eerdere gedenkboeken, en dit biedt een goed aanknopingspunt om op bovenstaande vragen in te gaan. Het eerste is van de voorman J. Oudegeest, die in 1926 uitvoerig schrijft over de moeizame wording van het NVV, de organisatorische en ideologische geschilpunten die daaraan ten grondslag lagen en vooral over de niet aflatende inspanningen die werden geleverd van het NVV en zijn kaders en het uiteindelijke succes.

Bij het vijftigjarige bestaan in 1956 schreef Frits de Jong een veel afstandelijker studie, waarin ruimte was voor kritiek (de opstelling tijdens de Tweede Wereldoorlog) en vooral de nadruk werd gelegd op het gevolg van de geslaagde emancipatiestrijd: de verzorgingsstaat en de ingroei van de vakbeweging in de daarmee verbonden instituties.

In 1983 verscheen een nieuw boek van Frits de Jong, nu samen met Ernst Hueting en Rob Neij, naar aanleiding van het 75-jarig bestaan. In dit boek was er veel meer aandacht voor de oppositionele rol van de vakbeweging. Deze accentverschuiving vond haar oorzaak in de radicalisering van de vakbeweging in de jaren 1970, die ook al luide was verkondigd in *Voor de bevrijding van de arbeid* van Ger Harmsen en Bob Reinalda (1975): zij benadrukten het belang van andere vakorganisaties naast (en soms tegen) het NVV voor het emancipatieproces van de arbeid, zoals de 'oude' beweging, het NAS en de EVC en soms ook de katholieke bonden. Deze kenmerken vond men in afgezwakte vorm ook terug bij Frits de Jong c.s.; vooral de nadruk op de moeizame emancipatie en radicalisering van de katholieke arbeiders wees vooruit naar de uiteindelijke fusie van beide stromingen tot de FNV (niet voor niets luidt de titel van het boek van Hueting, De Jong en Neij: *Naar groter eenheid*).

Zo had ieder historisch gedenkboek zijn eigen rode draad, zijn eigen grote verhaal, waarmee tevens het perspectief van de vakbeweging kon worden aangegeven. Hoe moeten we in dit licht kijken naar *Werknemers georganiseerd*? Al in het voorwoord valt de defensieve toon op: 'Gefeliciteerd! Tegen de stroom in hebt u een boek ter hand genomen over de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging' (p. 7), waarna allerlei critici de revue passeren, die vervolgens de mond werden gesnoerd met de onverwachts grote opkomst bij de demonstratie tegen het beleid van Balkenende 11 in oktober

ber 2004. Een tweede kenmerk is dat het geschiedverhaal hier heel sterk geschreven is vanuit het perspectief van de 'basis': centraal staan evocaties van situaties van onrecht en onderdrukking en vervolgens van de gerechtvaardigde strijd daartegen. De vakorganisatie NVV trad daarbij nu eens remmend dan weer sturend op, maar uiteindelijk hadden basis en leiding elkaar altijd nodig en vonden ze elkaar in de noodzakelijke strijd, ook al had die leiding daarbij niet zelden een geheel eigen agenda. Overigens gold dat ook voor de katholieke en protestantse arbeiders; dit is een verschil met Harmsen en Reinalda, die de laatste groep min of meer voor de vakbondsstrijd hadden afgeschreven (zie aldaar, p. 199-202; vgl. Van der Velden, p. 99). Van der Velden constateert dat de wederzijdse verbondenheid sinds de neoliberale jaren tachtig onder toenemende druk is komen te staan, maar legt toch vooral de nadruk op de toen gevoerde acties.

Van der Velden schrijft zeer leesbaar in een eenvoudige, beeldende taal en daarmee is iedere bladzijde een pleidooi voor zijn visie. Toch bekruipt de lezer die op de hoogte is van de vakbondsgeschiedenis en vakbondsgeschiedschrijving herhaaldelijk het gevoel dat er wat al te gemakkelijk over de problemen heen wordt gestapt. Het totale macro-economische kader waarbinnen niet alleen de centrales, maar ook de individuele bonden moesten opereren blijft vrijwel geheel buiten schot. Zo wordt niet ingegaan op de oorzaken en gevolgen van de teloorgang van de traditionele industrieën waardoor ook de organisatorische basis van de vakbeweging werd aangetast. Hetzelfde geldt voor de dilemma's van de verzorgingsstaat en de politieke afwegingen die de (bevriende) politieke partijen maakten. Zo bezien moest de meermaals genoemde demonstratie van 2004 vooral bewijzen dat de strijdbaarheid onder de arbeiders uiteindelijk nog altijd gemobiliseerd kon worden. Van der Veldens conclusie dat dit bewijst dat de problemen van de vakbeweging de wereld uit zouden zijn als deze zich weer zou concentreren op haar kerntaak van strijdbare belangenbehartiging en wellicht door de sociale zekerheid weer voor de eigen leden te organiseren, lijkt dan ook weinig realistisch. Zelf denk ik dat het succes van oktober 2004 vooral moet worden gezocht in een mechanisme dat we in de sociale geschiedenis veel vaker zien: latente maar ideologisch nog niet sterk gefundeerde onvrede kan zich plotseling manifesteren onder de vlag van ideologisch uitgesproken organisaties, louter omdat deze in een gegeven situatie de beste articulatie van dit protestgevoel bieden, maar dit hoeft nog geen blijvende of principiële keuze voor deze organisaties te betekenen.

Erik Nijhof
Universiteit Utrecht

Paul Brusse en Willem van den Broeke, *Provincie in de periferie. De economische geschiedenis van Zeeland 1800-2000* (Utrecht: Matrijs, 2005) 432 p. ISBN 905345277X

Sinds 1988 stimuleert de Stichting Historisch Onderzoek Zeeland het onderzoek naar de geschiedenis van deze provincie. Dat resulteerde in 1998 in de monumentale *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw* van Peter Priester en onlangs is een even monumentale economische geschiedenis van Zeeland van 1800 tot 2000 verschenen van de hand van de Utrechtse historici Paul Brusse en Willem van den Broeke.

Het boek is opgebouwd uit vier hoofdstukken die ieder een periode van vijftig jaar beslaan. Elk hoofdstuk heeft dezelfde opzet: eerst komt de economische ontwikkeling van Nederland en België aan de orde, daarna wordt de Zeeuwse ontwikkeling behan-

deld aan de hand van de thema's demografie en economische structuur, infrastructuur, landbouw en visserij, nijverheid en ten slotte de dienstensector. Een probleem met de opzet is dat ontwikkelingen zich niet altijd aan de gekozen chronologie houden. Zo worden de tramlijnen en openbare nutsbedrijven, die beide opkomen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, pas in het hoofdstuk over de periode 1900-1950 behandeld.

Voordeel van deze opzet is dat de Zeeuwse ontwikkelingen in een breed kader worden geplaatst en dat het gemakkelijk is dingen op te zoeken. Het boek is bij uitstek geschikt als naslagwerk. Het geeft een haast encyclopedisch overzicht van de ontwikkeling van de verschillende sectoren van de Zeeuwse economie, die elk met veel diepgang en oog voor detail worden besproken. Hierdoor komen we veel nieuws te weten, zoals over de voor Zeeland zo belangrijke oester- en mosselvisserij, de nutsbedrijven en het toerisme. Een nadeel is wel dat het boek door de grote informatiedichtheid niet altijd even vlot leest. De lezer wordt gelukkig geholpen door de vele fraaie illustraties met verhelderende onderschriften. Een enkele keer is echter de synchronisatie tussen betoog en onderschrift niet helemaal geslaagd. Zo wordt in de tekst op pagina 311 uitgelegd dat rond 1970 wel 80 procent van de Zeeuwse koeien machinaal werd gemolken, terwijl bij de afbeelding op de voorgaande bladzijde doodleuk wordt beweerd dat in dat jaar de meeste beesten nog met de hand werden gemolken.

De auteurs hebben meer gewild dan alleen een beeld te geven van de diverse sectoren. Ze willen ook verklaren waarom de ontwikkeling van de Zeeuwse economie in de voorbije tweehonderd jaar vrijwel altijd achtergebleven is bij die van Nederland als geheel. Hierbij richten ze hun pijlen op het beeld van de Zeeuwse economische geschiedenis, dat geschetst is in het proefschrift van M.C. Verburg, de vroegere directeur van het Economisch-Technologisch Instituut van Zeeland (*Zeeland 1940-1990*). Volgens Verburg zou in Zeeland na de bloeiperiode van de Vroegmoderne Tijd een lange periode van stagnatie zijn ingetreden, die pas doorbroken werd door de industrialisatie vanaf omstreeks 1960. Het feit dat Verburg zelf een van de zogeheten 'deltaboys' was – jonge ambtenaren die Zeeland in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw wilden opstoten in de vaart der volkeren – zal niet vreemd zijn aan deze visie. Brusse en Van den Broeke tonen overtuigend aan dat dit beeld onjuist is. Vóór 1960 vonden wel degelijk allerlei nieuwe ontwikkelingen plaats. Zo industrialiseerde de Zeeuws-Vlaamse kanaalzone reeds lang voordat de *deltaboys* zelfs maar geboren waren. Anderzijds blijkt dat, hoewel zich na 1960 belangrijke industrieën in Zeeland vestigden – Dow Chemical, Hoechst, Pechiney – Zeeland toch een overwegend ruraal gewest bleef dat ietwat achter de ontwikkelingen in Nederland als geheel aanhobbelde. Overigens besteden de auteurs voor de periode na 1950 wel veel aandacht aan het beleid van de rijksoverheid, maar blijft het actieve beleid van de provincie en sommige gemeenten naar mijn gevoel onderbelicht. Hierdoor wordt niet duidelijk dat het voor de jaren 1950 zo kenmerkende planningsdenken ook in Zeeland ingang had gevonden.

Wat ook niet helemaal uit de verf komt, is de rol van Belgische investeerders in de economische ontwikkeling van vooral Zeeuws-Vlaanderen. Al sinds de negentiende eeuw investeerden Belgen hier in inpolderingen, spoorwegen, tramlijnen en belangrijke industrieën in de kanaalzone. Zonder Belgisch kapitaal en ondernemerschap zou Zeeuws-Vlaanderen er nu heel anders uit hebben gezien. De auteurs vermelden waar nodig netjes dat een en ander met Belgisch kapitaal tot stand is gekomen, maar een totaalbeeld van de omvang en de chronologie van die investeringen ontbreekt. Dat zal mede een gevolg zijn van de sectorgewijze indeling van het boek, waardoor sectorover-

stijgende factoren als de Belgische investeringen ietwat verbrokkeld worden gepresenteerd.

Ik vind dit vooral jammer omdat een nadere analyse van de Belgische investeringen een ander licht op de economische ontwikkeling van Zeeland had kunnen werpen. Brusse en Van den Broeke verklaren die achterblijvende ontwikkeling nu vooral uit de perifere ligging van de provincie. Maar periferie is een relatief begrip; vanuit Den Haag of Utrecht gezien mag Zeeland perifeer gelegen zijn, vanuit Antwerpen of Gent bekeken zijn de Westerschelde en zijn oevers verre van perifeer. De Belgen hebben in 1918 niet voor niets geprobeerd Zeeuws-Vlaanderen te annexeren. De auteurs menen – terecht, denk ik – dat vestigingsfactoren zoals de geografische ligging en verkeersinfrastructuur de belangrijkste verklaring vormen voor het verloop van de economische ontwikkeling van Zeeland. Vaak waren die factoren inderdaad in het nadeel van de provincie, maar in heel wat gevallen pakten de ligging aan diep water en de gunstige situering ten opzichte van België en Frankrijk ook heel voordelig uit, zoals ook blijkt uit verschillende voorbeelden in het boek (zoals Dow in Terneuzen of Neckermann in Hulst). Het kaartje waarmee elk hoofdstuk opent is dan ook niet alleen onjuist omdat Tholen en Sint-Philipsland hierop geannexeerd lijken te zijn door Noord-Brabant, maar ook omdat het ophoudt bij de landsgrens, waardoor Zeeland meer perifeer gaat lijken dan het is.

Dit neemt niet weg dat Brusse en Van den Broeke een boek hebben geschreven waar zij en de Zeeuwen trots op kunnen zijn. De visie die zij neerzetten is overtuigend en onderbouwd met uitstekend onderzoek. Dit doorwrochte werk zal nog lang de standaard blijven.

Piet van Cruyningen
Wageningen Universiteit

Wim Weenink, *Bankier van de wereld. Bouwer van Europa. Johan Willem Beyen (1897-1976)* (Leiden: Uitgeverij Prometheus bv Vassallucci, 2005) 575 p. ISBN 9044604767

Beyen was een groot man, blijkens de lijvige biografie van Wim Weenink; misschien wel te groot voor Nederland, dat altijd 'moeite heeft om zijn grote zonen te eren'. Vrijwel direct schoten mij bij deze woorden Plechanovs beroemde artikel over de rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis te binnen. Volgens deze Russische marxist is een groot man groot omdat hij, vrij vertaald, meer dan alle anderen in staat is oplossingen te vinden voor de belangrijkste maatschappelijke problemen van zijn tijd (Georgi Plechanov, *De rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis*, 1898). Voor Weenink echter spelen bespiegelingen over het verband tussen de maatschappelijke ontwikkeling en de invloed van het individu daarop geen enkele rol. Dat is dan ook gelijk het zwakste punt van deze dissertatie; ze mist een theoretische onderbouwing. Daar tegenover staat dat het boek zich laat lezen als een roman en gebaseerd is op degelijk onderzoek in tientallen overheids- en bedrijfsarchieven. Weeninks journalistieke achtergrond (*NRC Handelsblad*) is duidelijk merkbaar in zijn goed leesbare stijl. En de bijzondere invloed van Beyen op de recente Nederlandse geschiedenis, ook al was het vaak achter de schermen, rechtvaardigt een studie als deze zonder meer.

Het minst interessant vind ik in dit verband zijn relaties met het koninklijk huis, in het bijzonder met Prins Bernhard en of hij al dan niet de zijde koos van Bernhard in de Greet Hofmans-affaire. Veel belangrijker was, denk ik, Beyens rol tijdens de Tweede Wereldoorlog in Londen, zijn aandeel in de Conferentie van Bretton Woods (en de totstandkoming van monetaire stabiliteit in de wereld na de oorlog), en zijn grote rol bij het ontstaan van een verenigd Europa in de jaren vijftig. Alleen al vanwege dat laatste zou ik vooral alle anti-Europeanen van harte willen aanraden dit boek te lezen. Beyen wist als geen ander waarom de Europese eenwording noodzakelijk was voor een door oorlogen verwoest Europa.

Beyens carrière begon als ambtenaar bij het Ministerie van Financiën onder L.J.A. Trip. Al snel verruilde hij deze positie voor een functie in het bedrijfsleven bij Philips en de Rotterdamse Bankvereniging. In de jaren dertig werd hij president van de *Bank for International Settlements* in Basel, de onderlinge clearingbank van de nationale banken en maakte hij de monetaire chaos en de protectionistische politiek van de belangrijkste handelsnaties van dichtbij mee. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verbleef Beyen in Londen, waar hij als financieel directeur was toegetreten tot de Raad van Bestuur van Unilever. Bovendien had de Nederlandse regering in ballingschap hem ook gevraagd haar financieel adviseur – een functie die hij tot 1956 zou vervullen – te worden. Vanaf 1942 nam Beyen namens de Nederlandse regering plaats in een voorbereidend comité voor Bretton Woods onder voorzitterschap van John Maynard Keynes. Niet geheel toevallig schreef Beyen begin 1943 een pamflet namens Unilever, *The Problem of Unemployment*, dat doorspekt was van het Keynesiaanse gedachtegoed. Overigens had hij zelf ook al in de jaren dertig, geheel onafhankelijk van de Britse economie, ideeën uitgewerkt die in dezelfde richting gingen. In 1944 reisde hij samen met Keynes naar Bretton Woods in de Verenigde Staten om daar samen met andere financiële experts de belangrijkste institutionele voorwaarden te scheppen voor een ongekend langdurige economische groei in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Na de oorlog zag Beyen als geen ander in dat er voor het verscheurde Europa maar één oplossing was om nieuwe welvaart tot stand te brengen: economische eenwording. Als partijloze minister van Buitenlandse Zaken, in combinatie met Luns in het derde kabinet-Drees, had hij dan ook een groot aandeel in de totstandkoming van het meest essentiële onderdeel van het Verdrag van Rome, de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG). In zijn autobiografie *Het spel en de knikkers* beschouwde Beyen zijn ministerschap dan ook als een van de meest vruchtbare periodes van zijn leven. Toch is hij in tegenstelling tot die andere grote Europeaan Jean Monnet snel in de vergetelheid geraakt. Wim Weeninks verklaring hiervoor is dat Beyen niet tot een politieke partij behoorde, hij in de schaduw terechtkwam van zijn medebewindsman op Buitenlandse zaken Luns en dat zijn politieke ideaal van Europese eenwording al snel werd gerealiseerd. Dat laatste is echter zeer de vraag. Weliswaar werd er met het Verdrag van Rome met economische eenwording begonnen, maar we weten na het referendum over de Europese grondwet ook welk een geringe rol het Europese denken, zelfs een halve eeuw later, speelt in het politieke bewustzijn van de Nederlandse bevolking. Het is dus helemaal niet zo verbazingwekkend dat de grootste Nederlandse Europeaan zo gemakkelijk werd vergeten.

Dick Mantel, *De Mijzenpolder: duizend jaar veen en water* (Hilversum: Verloren, 2005) 168 p. ISBN 9065508449

De Mijzenpolder is een circa 600 hectare groot veenweidegebied in Noord-Holland, dat de smalle, noordelijke uitloper vormt van een strook 'oud land' tussen de zeventiende-eeuwse droogmakerijen van de Beemster en de Schermer. Het kerngebied van dit oude, omstreeks de elfde eeuw ontgonnen land wordt gevormd door het Schermer-eiland, ook bekend onder de naam Eilandspolder. Daarin liggen de dorpen Schermerhorn, Groot-Schermer, Graft en De Rijk, maar die zijn alle van jonger datum. Mijzen wordt, tezamen met de oorspronkelijke nederzetting Schermer, genoemd in elfde- en twaalfde-eeuwse lijsten van kerken en kerkelijke bezittingen. Het moet dus een redelijk aanzienlijk dorp zijn geweest, waarvan de kerk zelfs enige tijd een bedevaartsplaats was. Door de vernatting van het milieu en de uitbreiding van de meren is Mijzen echter tot een marginale status teruggevallen. Een grenspositie heeft het overigens van den beginne af aan gehad. De tegenwoordige Mijzenpolder bestaat behalve uit een deel van het oude dorp (nu zonder kerk) uit twee andere rechtsgebieden, één onder Ursem en één onder Avenhorn. De sporen van die driedeling zijn in het waterstaatkundig beheer tot de polderfusie van 1973 zichtbaar gebleven.

Die duizendjarige traditie heeft de amateur-historicus Dick Mantel geïnspireerd tot het schrijven van een zo compleet mogelijke geschiedenis van het gebied. In de eerste vier hoofdstukken behandelt hij achtereenvolgens de ontginningsperiode, de mid-delen van bestaan, het bestuur en de kerk die tot kapel verviel en ten slotte geheel verdween. Daarna wordt het levensverhaal van de Mijzen vooral waterstaatkundig van aard, waarbij de strijd tegen de omringende 'grote broers' welhaast per definitie wordt afgewisseld door de hardnekkige interne verdeeldheid. Dat levert soms kostelijke verhalen op over de 'hoofdige boeren' waaraan de waterstaatsgeschiedenis zo rijk is, zoals Claes Heertje die zich kantte tegen de nieuwe uitwatering van de Beemster, waarvoor zijn huisje zou moeten wijken. Hij kreeg in 1616 nog zijn zin ook. De moeizame 'gemeenmaking' van de Mijzen, dat wil zeggen het onder één regime brengen van de drie samenstellende delen, levert fraaie taferelen op van trotse, negentiende-eeuwse dorpsnotabelen die van geen wijken wilden weten. Het laatste hoofdstuk gaat uitgebreid in op de actuele problematiek van het moderne waterbeheer en het behoud van de veenweiden als extensief gebruikt veeteeltgebied. Daarbij slaagt de schrijver, die het verhaal steeds in een ruime context plaatst, erin om de duizelingwekkende Europese regelgeving in kort bestek helder uiteen te zetten. Zijn onmiskenbare persoonlijke betrokkenheid loopt niet uit de hand. Het boek eindigt met een reeks bijlagen, waarin de verschillende historische gegevens nog eens op een rijtje worden gezet – wat met name voor de middeleeuwse bronnen erg prettig is.

Het boek is vlot geschreven, al komt het in de eerste hoofdstukken wat moeizaam op gang. Geologische en historisch-geografische gegevens zijn weliswaar consciëntieus verzameld, maar nu en dan is te merken dat de auteur hier in tegenstelling tot het tweede gedeelte niet echt boven de stof staat. Het is bijvoorbeeld weinig zinvol om in een lokaalhistorische studie, ook al speelt die zich af in het oude graafschap Holland, uitgebreid in te gaan op de vraag of er tussen graaf Dirk I en Dirk II nog een graaf Dirk 'I bis' heeft geregeerd. Die hypothese is onder mediëvisten zeer omstreden, net als die over de zogenaamde transgressiefasen (perioden van grote stormvloedactiviteit) of de hoogteligging van het veen vóór het begin van de Grote Ontginning. De historische lijn is door de sterk thematische aanpak soms wat verbrokkeld; er moet steeds worden

voortgelopen of teruggegrepen. Sommige gegevens worden niet uitgebuit, zoals het gebruik van naam 'Mijzerkoog' in dezelfde periode (midden veertiende eeuw), waarin een deel van het Schermereiland wordt herontgonnen en ook in de Mijzen nieuwe dijkjes worden aangelegd. 'Koog' is tussen 1200 en 1500 een in Noord-Holland gebruikelijke benaming van kleine polder, vooral in de zin van aandijking of herwonnen land. De naam komt in die betekenis trouwens in het gehele Friese taalgebied voor. Verder is het jammer dat er geen poging wordt gedaan om te verklaren, waarom het drielandpunt tussen een aantal ontginningsterritoria juist hier heeft gelegen. Dit had voor de vroege bewoningsgeschiedenis van dit deel van Noord-Holland interessante hypothesen kunnen opleveren.

In de beschrijving van de jongere periode zou een overzicht van de eigendomssituatie in de Mijzenpolder goede aanvullende informatie hebben opgeleverd. Ook enig inzicht in kosten en baten, bijvoorbeeld door de hoogte van de omslag of het molengeld te koppelen aan de kadastrale waardering, zou zinvol zijn geweest. Enkele statistiekjes of grafieken zouden in dit overigens zeer functioneel geïllustreerde boek dus niet hebben misstaan. De verantwoording van de bronnen is overigens uitgebreid en professioneel en hetzelfde geldt voor de wijze van uitgave van het boek. Men zou meer verdwenen kerkdorpen een dergelijk studie toewensen.

Frits David Zeiler

Rienk Vermij, *Kleine Geschiedenis van de Wetenschap* (Amsterdam: Nieuwezijds, 2006) 278 p. ISBN 9057122243

Er zijn niet zoveel inleidingen in de wetenschapsgeschiedenis en al helemaal niet die zowel toegankelijk als historisch adequaat zijn. Rienk Vermij's *Kleine Geschiedenis van de Wetenschap* is er een. Het is niet alleen een vlot geschreven schets van zo'n drie millennia natuurstudie, maar vooral een scherpzinnig portret van het wetenschappelijk bedrijf en zijn wereldbeschouwelijke betekenis. Het boek is in de eerste plaats gericht op een breed publiek en in die zin is het helemaal geslaagd. Het is echter ook heel geschikt voor universitair onderwijs. Niet als kerntekst, maar als leidraad waaraan studenten meer toegespitste verhandelingen kunnen ophangen. Die kunnen de diepte van de historische theorieën en experimenten ingaan – die selectief en tamelijk globaal aan bod komen – of de breedte van sociale en culturele processen van kennisproductie – die grotendeels op de achtergrond blijven.

Vermij geeft een overzicht van de ontwikkeling van het idee en de praktijk van de wetenschap van Oudheid tot nu, waarvan de kracht ligt in de manier waarop het gevoeligheden schept voor de eigen aard én de eigenaardigheden van moderne natuurwetenschap. Slechts ongeveer 250 bladzijden heeft hij nodig om van Pythagoras tot enerzijds *peer-review* en anderzijds creationisme te komen. Die dubbele staart slaat op het tweeledige karakter dat wetenschap tegenwoordig heeft gekregen. Enerzijds het alledaagse bedrijf van meten, standaardisering, gemeenschapsvorming zoals dat vanaf de tweede helft van negentiende eeuw gestalte kreeg. Wetenschap als het verre van heroïsche beroep van de gegevensverzamelaar. Anderzijds de invloed van de wetenschap op de grote wereldbeschouwelijke vragen over de oorsprong van de wereld en de mens en de aard van de werkelijkheid. De wetenschapper als hogepriester van de werkelijkheid. Met deze tweetand toont Vermij fraai het gebroken wereldbeeld van de moderne na-

tuurwetenschap. Prachtig vond ik de eindconclusie waar hij naar toe werkt. Prachtig vanwege de manier waarop die het geheel van het boek samen brengt en tevens vanwege zijn vermogen om in kernachtige, mild ironische bewoordingen de lichtelijk paradoxale kern van de zaak te vatten: ‘... het wereldbeeld van de moderne tijd [is] wetenschappelijk op dezelfde manier waarop de Middeleeuwen “christelijk” waren’.

De tweetand is een voorbeeld van één van de sterkste punten van dit boek: de magifieke compositie. Drie delen zetten de grote lijnen uit. Ten eerste de wortels van de moderne natuurwetenschap van de natuurfilosofie van de Oudheid tot de Wetenschapsrevolutie van de zeventiende eeuw. Dan de twee loten die vanaf de achttiende eeuw ontspringen: een verzelfstandigd, professioneel wetenschapsbedrijf en een verwetenschappelijkte visie op de wereld. De afzonderlijke hoofdstukken verdelen de stof in thematische brokken die telkens een haarscherp beeld schetsen van ‘doel en methode’ van natuuronderzoek in een bepaalde periode. De ordelijke samenhang van de klassieke natuurfilosofie, de opwindende en verwarring van de Renaissance, de rationalisering in dienst van natievorming tijdens de negentiende eeuw en ga zo maar door. Als geen ander weet Vermij complexe historische inzichten terug te brengen tot treffende karakterisering.

Kleine Geschiedenis van de Wetenschap is in de eerste plaats een ideeëngeschiedenis, maar het is geen klassiek verhaal van onstuitbare vooruitgang door het heroïsch ontbloten van de waarheid. Het is ook geen opsomming van grote denkers, ontdekkingen en theorieën. Veranderende wereldbeelden en veranderende beelden van wetenschap vormen de invalshoek van een doelgericht betoog waarin Vermij inzicht probeert te geven in de kernvraag van de wetenschapsgeschiedenis: hoe wist de moderne natuurwetenschap zoveel gezag te verwerven? Vermij heeft een gezonde dosis scepsis ten aanzien van de zegeningen van de wetenschap. In de nieuwe ziekenhuizen van de negentiende eeuw, waar medici op basis van wetenschappelijke inzichten wilden behandelen in plaats van verplegen, ‘had je meer kans een besmetting op te lopen dan om ervan te genezen’.

Vermij geeft rekenschap van de recente historiografie door wetenschap te benaderen als een historisch bepaald product van mensenhanden. Hij doet dat alleszins overtuigender dan het boek over de ‘wetenschapsrevolutie-die-er-niet-was’ van Steven Shapin, een van de voortrekkers van de nieuwe benadering van de wetenschapsgeschiedenis. *Kleine Geschiedenis van de Wetenschap* is nog het best te vergelijken met de recente inleiding in de techniekgeschiedenis van Tom Misa, *Leonardo to the Internet*. Ook die ziet kans door een welgekozen, thematisch bepaalde periodisering een helder beeld te schetsen van de historische ontwikkeling van het technische bedrijf. Maar waar Misa de sociaal-culturele geconstrueerdheid van technologie centraal stelt, tematiseert Vermij de sociaal-culturele context van het wetenschappelijk denken slechts mondjesmaat.

Bij Vermij dus geen ‘nuove scienze’ als hofcultuur of natuurlijke historie als product van wereldhandel. Problematisch is dat echter nauwelijks, met uitzondering van de wisselwerking tussen fysica en industriële revolutie. Op een merkwaardige manier is in Vermij’s weergave van de opkomst van de energiefysica de stoommachine geheel afwezig. In plaats van een antwoord op de tamelijk prozaïsche vraag hoe het toch mogelijk is om met warmte beweging te produceren, presenteert hij de thermodynamica als een uitvloeisel van de grote vragen over de aard van warmte en kracht. Dit punt is niet los te zien van de al even merkwaardige manier waarop Vermij de mathematische fysica, zoals die in eerste instantie in het negentiende-eeuwse Cambridge vorm kreeg,

presenteert als het product van een steeds preciezer meten en de problemen om samenhang in die veelheid aan gegevens te ontdekken. Maxwells velden zijn volgens Vermij uiteindelijk kaarten. Hij ziet daarbij de 'eigenaard' en het historische belang van het wiskundige modelleren volstrekt over het hoofd. Hier gaat Vermij net te kort door de bocht in zijn poging klare lijnen te schetsen. Het is echter de welbekende uitzondering die de regel bevestigt.

Fokko Jan Dijksterhuis
Universiteit Twente